

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 4

İstanbul — 1986

İslâm San'atları Bakımından Rumûzî'nin Fütûh-ı Yemen'i¹

Doç. Dr. Hulûsi Yavuz

İslâm tasvîr ve tezyîni san'atları bakımından çok değerli ve göz kamaştırıcı minyatürleri bulunan bu eserin, kütüphânelerimizde dört nüshası vardır. Bunlar: İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi (TY 6045), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi (R. 1297), Nevşehir Dâmad İbrâhim Paşa Kütüphânesi (NO: 33) ve Fâtih Millet Kütüphânesi (Manzum, 1311) nüshalarıdır². Bir nüsha da, Doç Dr. İsmâil Erünsal'ın husûsî kütüphânesinde bulunmaktadır. Bunlardan sadece Üniversite nüshası minyatürlüdür. Eserin mevzuu, aşağıda tafsil edileceği üzere, Sinan Paşa'nın Yemen ve Tunus fâtihleridir.

Minyatürlü olan Üniversite nüshası 661 varak ve 1322 sayfadır. Minyatürler bazan yarım sayfa, bazan bir ve hatta iki sayfa olmak üzere 104 adettir. Her birinin başında, o minyatürün mâhiyetini belirten bir ser-levha vardır. Bütün metin manzum olduğu halde bunlar nesirle yazılmışlardır. Tasvîr edilen tablolarda umûmiyetle, zabtedilen şehirlere teslimi, kalelerin fethi, uğurlama ve karşılama merâsimleri gibi olaylar canlandırılmıştır. Bazı-

- 1 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 26-30 Eylül 1983 tarihleri arasında aktedilen V. Milli Türkoloji Kongresi'nde okunan tebliğdir.
- 2 Bu nüshalar hakkında daha fazla bilgi için bk.: Hulûsi Yavuz, **Rumûzî'nin Târih-i Feth-i Yemen'i ile Arşiv Vesikalarına Göre Sinan Paşa'nın Yemen'i Fethi ve XVI. Asırda Yemen'in Sosyal Yapısı**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1980, s. 177-797 aynı müel., **Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (517-1571)**, İstanbul 1984, s. 140-161.

larındaki: «hâlâ Sadrîâzam olan Sinan Paşa» ifâdelerinden anlaşıldığını göre, minyatürler ve bu üniversite nüshasının istinsâhı; Sinan Paşa'nın 14 Nisan 1588'den 2 Ağustos 1591'e kadar olan ikinci ve 28 Ocak 1593'den 16 Şubat 1595'e kadar devam eden üçüncü sadrîâzamlıkları zamanında yapılmıştır. Müstensih'in adı Ahmed Likâ, ve istinsah târihi 1002/1594'tür. Sayfalar 29,5 X 17,5 cm ölçüsünde ve 15 satırlıdır. Bordo renkli deri cildi orijinal değildir. Cildin ön ve arka yüzü ile mîklebi, şakâyık, rozet çiçekler ve lâlelerle altın yıldız halkâr süslüdür. Cildin içi, yeşil kâğıt kaplıdır. Madalyonun ortasında, Sultan III. Mehmed (1595-1603)'e takdim edildiğini gösteren bir yazı vardır³.

Yazı ve şekil bakımından birbirlerine çok benzeyen Nevşehir ve Topkapı nüshalarında mevcut olan «Birinci Defter» veya birinci kısım, Üniversite nüshasında yoktur. Fakat bu nüshada, bu eksikliğine rağmen pek az zuhûl ve atlama vardır. Hattı, harekeli ve okunaklı ve oldukça güzel bir nesihdir. Bazen kale ve yer isimlerinin yazılışında bir ittiratsızlık görülmekle beraber, eser her hâliyle üstün bir san'at zevkinin mahsûlüdür.

İslâm san'atlarıyla uğraşan ilim adamları, minyatürler üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Belki de minyatürlere ilk dikkati çeken, 1933 yılında intişâr eden Fransızca, «İstanbul Üniversite Kütüphanesinde bulunan Resimli Şark Yazmaları» isimli eser olmuştur⁴. Orada bu minyatürler kısaca tanıtılmaktadırlar⁵. Daha sonra aynı minyatürler hakkında lisans ve doktora tezleri hazırlanmıştır⁶. Minyatürler, şifre çözer gibi okunmuş ve minyatürlerle tasvîr edilen sahnelerin ne menâya geldikleri izah edilmiştir⁷. Biz bunlara dâir birkaç misâl vermekle iktifâ edeceğiz:

Varak 4a — 22 X 14 cm. Sultan II. Selim'in, hâlen Mısır muhâfazasında bulunan Sadrîâzam Sinan Paşa'yı Yemen Serdarlığına tâyin edişi! Sahnenin üst kısmında solda, Pâdişah tahtında

3 - Krş.: Rumûzî, *Târih-i Feth-i Yemen*, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY. 6045. Yukarıdaki kitap tanıtma için bk.: Zeren Akalay, *Osmanlı Tarihi ile İlgili Minyatürlü Yazmalar: Şehname ve Gazanamerler*; İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Estetik ve Sanat Tarihi Enst., basılmamış Doktora Tezi, 1972, s. 196.

4 - Krş.: Fehmi Edhem Karatay et Ivan Stchoukine, *Les Manuscrits Orientaux Illustrés de la bibliothèque de l'université de Stanbul*, Paris 1933, s. 11-14.

5 - F.E. Karatay ve I. Stchoukine, *Les Manuscrits*, s. 11-14.

oturmakta ve sağ gerisinde de iki silâhtârı yer almaktadır. Pâdişah, solunda yer alan Dîvân erkânıyla ilgilenmektedir. Sahnenin aşağısında revaklar, ve revaklar altında oturan Saray mensupları görülmektedir.⁸

Varak 86a — 21,5 X 12 cm. Aden Körfezi'ne gelen Portekiz Donanmasının Hızır Bey idâresindeki Türk donanması tarafından mağlûp edilişi! Gümüş yaldız renkle belirtilen denizde üstte Arap donanmasına âit iki; altta turuncu ve kırmızı renkte Osmanlı donanmasına âit iki gemi görülmektedir.⁹

Varak 513a — 16 X 11,4 cm. Serdâr'ın Kevkeben Kalesi'nin sarnıcını bozdurtarak düşmanı yenmesi. Kale, sahnenin ortasında yükselir. Sahnenin sağ alt köşesinde Otağ ve etrafında askerler kalbe nişan almışlardır. Kale eteğindeki sarnıç tahrip edilmektedir.¹⁰

518b — 21 X 9,6 cm. Kevkebân Hâkimi'nin, vezîrini sulh için Serdâr'a göndermesi. Kale, sahnenin orta kısmında açık eflâtun renkli dağ üzerinde yükselir. Dağın eteğine kurulan Otağ'da Serdâr, Arap elçisini kabul eder.¹¹

Varak 528a — 29,5 X 10,3 cm. Sülâ'ya giden iki Bey'in Mutahhar'ı itâate zorlamaları. Kale içinde geçen kale avlusunda kurulmuş sedirlere üç kişi oturmuştur. Etraflarında Arap askerleri; kale dışında da, Beyler'i bekleyen askerleri görülür.¹²

Mutahhar'a gidip onu itâate zorlayan bu iki Bey'den biri, bizat müellif Mustafa Rumûzî'dir.¹³

- 6 Bk.: Filiz Öğütmen, *Târih-i Feth-i Yemen'in Minyatürleri*, basılmamış lisans tezi, İst. Üni. Ede. Fak. Sanat Tarihi 1964, NO: 3498; Zeren Akalay, *Osmanlı Tarihi ile İlgili Minyatürlü Yazmalar.*, gös. yer. s. 196-213.
- 7 Bk.: Z. Akalay, *Osmanlı... Minyatürlü Yazmalar.*, s. 196-213; Filiz Öğütmen, *Târih-i Feth-i Yemen'in Minyatürleri*, s. 5-6 vdd.; kezâ bk.: F.E. Karatay ve I. Stchoukine, *Les Manuscrits Orientaux.*, s. 12-14.
- 8 Z. Akalay, a.g.e., 196-7.
- 9 Z. Akalay, s. 198.
- 10 Z. Akalay, s. 207.
- 11 Z. Akalay, aynı eser, s. 207.
- 12 Z. Akalay, s. 208.
- 13 Bk.: Rumûzî, *Târih-i Feth-i Yemen*, Üni. TY. 6045, s. 530; H. Yavuz, a.g.e., s. 1382-183, 183, beyit 17436-17455; Kutbuddîn Mekkî, *el-Berku'l-Yemânî fi Fethi'l-'Osmânî*, neşir: H. Câsir, Riyad 1967, s. 13, 160; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, İstanbul 1285, s. 238.

Kaynaklarımız **Rumûzî'nin** hayatına dâir geniş bilgi vermektedir. Biraz bilgi bulunan bu kaynaklardan birincisi, **Nâme-i Fütûh-ı Yemen**, veya kütüphâne kayıtlarımızda yazıldığı üzere **Târih-i Fe'h-i Yemen** başlıklı, müellifin kendi eseridir. Diğerleri de, meşhur müverrih Gelibolu 'Âli Efendi (1541-1600)'nin **Künhü'l-Ahbâr**¹⁴ ile 'Ahdî Ahmed Çelâbi (ö. 1002/1593)'nin **Gülçen-i Şu'arâ'sıdır**¹⁵.

Rumûzî, müellifin mahlasıdır. Asıl adı Mustafa'dır. Takriben 927/1520'de İstanbul'da doğmuştur. Tahsilini nasıl yaptığına dâir açık bir rivâyet bulunmamakla berâber, zamânının her münevveri gibi mükemmel bir medrese tahsili gördüğü; Arapça ve Farsça'yı çok iyi bildiği adı geçen eserinden anlaşılmaktadır. Şiir ve edebiyât, bilhassa mu'ammâ söylemekteki üstâdı Edirneli Emri (ö. 983/1575'dir)¹⁶. Otuz yıllık devlet hizmeti vardır. İstanbul'da «ehl-i kalem»den iken, doğruluğu ve dürüstlüğü sâyesinde terfi ettirilerok Mısır Hazinesinde vazifelendirilmiş ve orada, beylerbeyilik yapan üç paşanın ma'iyetinde çalışmıştır. Burada da «müstak'ım ve yararlı»lığı sâbit olunca Yemen'e Defterdâr olarak tâyin edilmiştir. Mısır ve Yemen'de, cem'an on sene kalmıştır. **Târih-i Feth-i Yemen'i**, işte bu Yemen Defterdârlığı sırasında yazmıştır. Daha doğrusu, «Yemen Fâtihî» diye meşhur olan Koca Sinan Paşa (1520-1596) tarafından kendisine ısmarlanmıştır. Şöyle ki:

Sünnî Osmanlı-Türk idâresine karşı direnen, hattâ bu uğurda Portekizliler'le bile işbirliği yapmaktan kaçınmayan; İmâmet yâni Halifelik, kılıcının hakkını veren ve kudretini ispat eden liderin hakkıdır diyen Zeydiler¹⁷; rehberleri İmam Mutahhar (1503-1572)

14 İstanbul Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi, NO: 2162, y. 463a vdd; İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY. 5959, y. 414b vdd., bu nüshanın hattı çok güzel olmakla beraber hataları, kelime ve satır atlamaları çoktur. Evvelki nüsha ise buna nazaran daha doğrudur.

15 İstanbul Millet Kütüphanesi, Tarih-Coğrafya yazmaları, NO: 774, y. 100a.

16 Asıl adı Emrullâh'dır. Târih düşürme ve mu'ammâ söyleme kabiliyetiyle meşhurdur. İmâret kâtipliği ve Bâyezid vakfı mütevelli hey'eti âzâhlığı yapmıştır. Hayâtı için bk.: Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul 1332, s. 77; M.E.B., **Yazma Dîvânlar**, I, s. 159.

17 P.K. Hitti, **Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi**, terc. Salih Tuğ, İstanbul 1981, c. IV, s. 1125, dipnot. Zeydilerin İmâmet inancına göre;

önderliğinde 974/1567'de Yemen'de Osmanlı idâresine karşı isyân etmişlerdi. Bu ciddi ayaklanmayı bastırmak üzere sevkedilecek orduya serdâr tayin edilen Mıncır Beylerbeyi Sinan Paşa'nın; 17 Recep 976/50 Ocak 1569'dan 4 Şevvâl 978/1 Mart 1571 târihine kadar orada geçirdiği zaman zarfında yaptığı fetihleri ve cereyân eden hâdiseleri yakinen gören Rumûzî, Serdâr'ın emri ile bunları Türkçe ve manzum olarak kaleme almıştır¹⁸.

Eserde anlatıldığına göre Sinan Paşa dinî eserler okumaya, bilhassa Kur'ân-ı Kerim ve tefsirleri ile Hadis-i şeriflerin mütâlaasına çok düşkündür. Hattâ bunlardan öğrendiği kıssalar onun rüyâsına girmeye başlar. O zaman şu hükme varır: Yemen diyârı, Âdem Peygamber zamânından beri şer ve fitne mahalli olagelmıştır: Cihanda ilk fesad orada çıkmış; hasedlik, adam öldürme, taşkınlık ve inad etme hep orada meydana gelmiştir. Sinan Paşa, maiyyetinde bulunan Rumûzî'ye bütün bu kıssaların bir araya getirilmesini ve «Fetihnâme»sine dâhil edi'mesini söyler¹⁹. Böylece İslâmî kaynaklara dayanarak, insanlık târihinin başlangıcından XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Yemen'deki sosyo-kültürel tablonun ortaya çıkarılmasını isteyen Serdâr'ın bu talebe karşı Rumûzî de tasannu'dan uzak, manzum, kıssa ve hikâyelerle Kur'ân-ı Kerim'e muvâfık bir eser vücûda getirir²⁰. Eser sâdece Sinan Paşa'nın emrinde uygun olarak değil, aynı zamanda onun nezâretinde meydana getirilmiştir. Serdâr, Zeydilere karşı zaferler

Âli Rasûlden evlâd-ı Hüseyin'den her asırda bir İmam (Halife) zuhûr eder. Ona iktidâ ve bey'at etmek lâzımdır. Onu asrın İmam'ı tanımadan ölen cehâletle ölmüştür. İmâm, ma'sûm-u pâk olmalı, küçük büyük günahları bulunmamalıdır. Hz. Hasan değil, Hz. Hüseyin soyundan olmalıdır. Bu şartlar kırk tanedir. Zeydiler, kendisinde bu şartları topladığına inandıkları Şerefüddin Yahya'ya takriben 912/1506'da bey'at edip İmam seçtiler (bk.: 'Âli, **Ahbârul-Yemânî**, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye NO: 888, y. 30a, İmamlık şartları hakkında bilgi vermektedir) Zeydiler'in İmâmet görüşleri hakkında kezâ bk.: Ethem Rûhi Fırlalı, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, 2. baskı, İstanbul 1983, s. 105-7.

- 18 H. Yavuz, **Rumûzî'nin Târih-i Feth-i Yemen'i**, s. 223, beyit: 221-222; s. 500-1, beyit: 3395-3405; krş. Rumûzî, Üni. nüshası, 15a; Nevşehir, y. 35a.
- 19 H. Yavuz, aynı eser, s. 219-220, beyit: 170-185; Nevşehir nüshası, y. 3a.
- 20 H. Yavuz, aynı eser, s. 221, beyit: 195-199.

kazandıkça, her fetih için müellif bir târih düşürmüş, sonra bunları Sinan Paşa'ya okumuş o da zaferlerinin târihe geçmesinden büyük bir sürûr duyarak zaman zaman tashihler yapılmasını emretmiştir. Aralarında Arapça ve Farsça mısraların da bulunduğu bu manzûmeler, o zaman, **Nâme-i Fütûh-ı Yemen** adı altında bir araya getirilmişlerdir²¹.

Bunun bir nüshasını, Yemen'den avdetinde Mekke-i Mükerre-me'ye uğradığı sırada meşhur İslâm müverrih ve seyyâhı Kutbuddîn Mekki (917/1511 - 990/1582)'ye de veren Sinan Paşa, bu malzemeyi kullanarak Yemen Seferi'ni mensur olarak yazmasını istemiştir. Mekki, bu vesîle ile **el-Berku'l-Yemânî fi Fethi'l-'Osmânî** isimli Arapça Yemen târihini meydana getirmiştir²². Sonra aynı eserin Abdullâh Kudî tarafından Türkçe'ye tercümesi yapıp Sultan I. Ahmed (1603-1607)'e ithaf edildiği gibi²³ hicri 1060 (m. 1650) tarihinde 'Âlî Efendi tarafından da ilâveli başka bir tercümesi meydana getirilmiştir²⁴. Kısmen Fransızca ve Portekizce'ye dahi tercüme edilen Mekki'nin bu eseri, 1967'de Riyad'da Arapça olarak neşredilmiştir²⁵. Kütüphânelerimizde onun tercüme ve aslının muhtelif yazma nüshaları vardır. Münecimbaşı Ahmed Efendi (1631-1702), Osmanlı târihinin Yemen'le ilgili bahsinde verdiği bilgileri tamâmen **el-berku'l-Yemânî**'den almıştır²⁶. Avusturyalı tarihçi Hammer (1774-1856) de öyle yapmış ve Mekki'den sitâyişle bahsetmiştir²⁷.

Kendinden sonraki meşhur ve mühim tarihi eserlere bu suretle kaynak olan Rumûzî, kendi eserini önce iki kısım hâlinde

- 21 H. Yavuz, **Rumûzî'nin Târih-i Feth-i Yemen'i ile Arşiv Vesikaları**, s. 501-502, beyit: 3406-3417, müellif burada 3414. beyitte eserin adını koyuyor ve «Nâme-i Fütûh-ı Yemen» diyor. Yazma nüshaların başında böyle bir kayıt yoktur, Kütüphânelerde bu mısraı görmeden, muhteviyâta göre **Târih-i Feth-i Yemen** adı verilmiş ve fişlere böyle yazılmıştır.
- 22 Bk: Kutbuddîn Mekki, **el-Berku'l-Yemânî fi Fethi'l-'Osmânî** s. 12, 68.
- 23 Krş. Nuruosmaniye Kütüphânesi, NO: 4928/2.
- 24 Krş. Süleymâniye Kütüphânesi, Hamidiye NO: 888; Bursalı M. Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, III, İstanbul 1342, s. 101, tercüme olduğunu yazmıyor.
- 25 Krş.: Kutbuddîn Mekki, **el-Berku'l-Yemânî fi Fethi'l-'Osmânî** neşre hazırlayan: Hamedü'l-Câsir, Riyad 1967.
- 26 **Sahâifü'l-Ahbâr**, III, s. 214-257.
- 27 **Devlet-i Osmaniyye Tarihi**, VI, 240.

meydana getirmiştir. Birinci kısım nakle, ikinci kısım da fethe âittir. Sonra bunlara Sinan Paşa'nın Tunus'ta Halkulvâd kalesini ele geçişini de ilâve etmiştir. Mesnevî tarzında yazılan eser, birinci kısımda 3070 beyit, ikinci kısımda da 14511 beyit ihtivâ etmektedir. Sonradan yaptığı ilâvelerle 20.000 beyiti mütecâviz olan eserinde Rumûzî, bir şehrin zabtı veya bir kalenin alınışı vesilesiyle anlattığı hikâyeler ve yaptığı tasvirlerle bölgenin âdetleri, inançları, kültür seviyesi, yaşayış tarzı, yerli kabîleleri, eşrafı, iktisâdî ve coğrafi durumu hakkında bilgi verirken tamâmen kendi müşâhedelerine dayanmakta ve konuyu hiçbir zaman Sinan Paşa'dan uzaklaştırmamaktadır. Derin bir İslâm kültürü ve zengin bir lisân bilgisi bulunduğu açık olan müellif, Türkçe olarak ifade ettiği bu görüş ve deyişlerini bazan âyet ve hadîslerle, bazan da Arapça ve Farsça'dan aktardığı mısralarla te'yîd ve tezyin etmektedir.

Daha ziyâde Sinan Paşa'nın Yemen'de iki sene zarfında fethettiği 200'e yakın kaleyi nasıl ele geçirdiğini konu alan eser, hâdiseleri, vak'anüvislerin tarihleri gibi ay ve yıl sırasına göre değil, âdetâ bir destan tarzında anlatır. Bütün tarih düşürmeler hicrî 977'yi gösterir. Burada vak'alar anlatılırken, gelecek nesillere, meydana gelen olayları bildirmek gâyesi güdülmekle beraber; akla, göze ve gönle hitâb edilerek çeşitli edebî san'atlar da yapılmaktadır.

Rumûzî eserini, **Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün (Fâ'ilâtün Mefâ'ilün Fâ'ilün)** vezniyle ve mesnevî tarzında yazmıştır. Bu veznin dışında söylediği bir gazel ve düşürdüğü târihlerle rübâ'iler için çok zaman aşağıdaki vezinleri de kullanmıştır:

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün
Mefâ'ilün Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün
Fâ'ilün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Fe'ülün Fe'ülün Fe'ülün Fe'ül

Tasannu'dan uzak ve sâde bir Türkçe ile nazmeden Rumûzî, söz san'atlarına fazla yer vermemiştir. Yalnız iki yerde kal'a kelimesiyle cinâs san'atını kullanmıştır. Kal'a (kale) ile kal' (kopardmak, sökmek) arasında bu san'atı, Cible şehrinin kal'asını tasvir ederken başarılı bir şekilde yapmıştır:

Cebelün kulesindedür kal'a
Dîv de kâdir degül anı kal'a

Bütün edebî eserlerde büyük bir yer tutan teşbîh san'atını Rumûzî, yerinde ve fakat çok az kullanmıştır. Savaş, oruç, bayram ve aş ermek arasındaki münâsebetleri ancak harbi yaşamış bir şâir dile getirebilir. Rumûzî'nin şu üç beyitte yapmış olduğu teşbîh, onun ne büyük bir san'atkâr olduğunu göstermeğe kâfidir:

Fârisân-ı neberd-gâh-ı gazâ
Aş yererlerdi bugüne mahzâ

İsteyüp böyle 'îd-i ferruh-fâl
Rûze-dâr idi her biri nice sâl

İrüp eyyâm-ı savm encâma
İrdiler böyle kutlu bayrama^{27a}.

Bir hikâyeyi ve bir hâdiseyi anlatan kimse mücerred ifâdeye büyük yer verir. «Tahkiye» usûlünün en mühim unsuru olan bu husûsa dikkat etmeyen san'atkâr, anlatmak istediğinden yavaş yavaş farkında olmayarak uzaklaşır. Bu neticeden haberdâr olan Rumûzî, bu sebeple edebî san'atları bir iki yerde kullanmıştır. Heyecanların ifâdesinde kullanılan hüsn-i ta'lîl san'atını Katrân ve İbn Neşîr'in kesilmiş başlarını seyrederken bilerek kullanır. Zincire vurulmuş esirler kesilen başlar yüklenip katar hâlinde giderken; mızrak ucundaki Katrân ve İbn Neşîr'in başlarını, bu kâfileyi seyretmek için mızrağın başına çıkmış gibi göstererek son derece mükemmel bir hüsn-i ta'lîl san'atı yapar:

Ser-i Katrân u re's-i İbn Neşîr
Nize başına çıkmış itmege seyr²⁸

27a H. Yavuz, Rumûzî'nin Târih-i Feth-i Yemen'i ile Arşiv Vesikaları., s.12.07, beyit: 14679-14681.

28 Hulusî Yavuz, Rumûzî'nin Târih-i Feth-i Yemen'i, s. 1216, beyit: 14815.

Tarihî bir eser yazan san'atkâr Rumûzî, eserini yazarken şâirliğini bir yana bırakıp bir târihçi edâsına bürünür. Bu husûsiyetini ifâde etmek için de iki beyit yazmaktan kendini alamaz: «Ne tuhaftır ki birçok şâir, bir incelik için kâfir olur ve bu sözün adını da ihâm (tevriye) koyup, o kara sözün ülkesinde hoşça dolaşır» diyerek bu hayretini şöyle nazma döker:

Bu 'acëbdür ki nice şâ'ir
Bir zarâfet için olur kâfir

Bu sözün adını koyup ihâm
Şehun-i küfre hoş ider ikdâm²⁹

Edebî bakımdan ehemmiyetli Yemen Târîhi'nde dikkati en çok çeken taraf onun tasvîrleridir. Fethedilen ikiyüzdən ziyâde kalenin tasviri ile berâber, yapılan cenglerin son derece canlı ve renkli bir şekilde hikâye edilîşleri, bir şâirin hayâl mahsûlü olmayıp onları yaşayan ve gören bir şâir tarihçinin gerçek tesbitleridir. Bu tasvirlere misâl vermeğe çalışırsak, Rumûzî'nin eserinin yarısına yakın bir kısmını sıralamamız gerekecektir. İslâm tasvîr ve tezyîni san'atlarının emsâlsiz nümûnelerinden olan Üniversite nüshasındaki minyatürlerin başarısında, bu tasvîrlerin çok büyük payı vardır. Ayrıca eserin XVIII. ve XIX. asır Türkçelerinden farklı sâde bir dili ve okuyucuyu yormayan bir üslûbu vardır. Bu üslûba, mezkûr nüshadaki büyük küçük 104 minyatürün canlı tasvîrleri inzimâm edince, sanki modern fotoğraf tekniğinin göz ve hislere hitâbeden tasvîrleri gibi müşahhas bir manzara ortaya çıkmıştır.

Gerçekten müellif, bir san'atkâr tarihçi olarak eserinin yapısını ustaca kurmuştur. Bu yapının harcında zamânının muazzam İslâm kültürünün derin izleri hemen farkedilir. Bostan ve Gülîstan müellifi Şeyh Sâdî'yi çok iyi bildiği eserindeki iktibaslardan kolayca istidlâl edilir. Nakle dayanan bilgiler verirken kaynaklarını zikrettiği de görülür. Müellifin müracaat ettiği belli başlı kaynaklar arasında şunlar vardır: Sa'lebî'nin Tefsîr'i³⁰; Hüseyin Vâ'iz

29 Aynı eser, s. 1106, beyitler: 13083-84.

30 Ebû İshak Sa'lâlebî (ö. 427/1036). Tefsîr'i ve Kitâbu'l-'Arâ'is isimli eseriyle meşhurdur. Tefsîrinde bir takım zayıf görüş ve rivâyet-

el-Kâşifî'nin eserleri³¹; Şeyh Sa'dî'nin *Gülüstan*'i³²; «bazı tefsirler»; *Mişkâtü'l-Mesâbih*³³; «Siyer Aşhâbından» nakiller; Hâfız'dan iktibaslar³⁴; Beyzâvî Tefsiri³⁵ ve *Cevâmî'u'l-Kelim*'dir.³⁶

- ler, esassız kıssalar yer almıştır (Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, İstanbul 1973, s. 406-7). Tefsirin adı, *el-Keşfü ve'l-Beyân*'dır (Cevdet, *Tefsir Târîhi*, İstanbul 1927, s. 97). 'Arâ'is ise, Kur'an-ı Kerim'de zikredilen enbiyanın şerh ve beyânından ibârettir. Matbudur. Evvelâ Bulak'da 1286/1869'da sonra yine Mısır'da müteaddit defalar basılmıştır (Yusuf Serkis, *Mu'cemu'l-Matbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arreb*, I, Mısır 1346/1928, s. 663-64).
- 31 Kâşifî (ö. 903/1497), *el-Mevâhibul-'Aliyye* adını taşıyan ve İsmâil Ferruh tarafından Türkçeye tercüme edilip *Mevâkıb* nâmı verilen Farsça tefsirin sâhibidir. Ahlâk, Siyer ve menâkıba dâir birçok eseri vardır (Cevdet, *Tefsir Târîhi*, s. 135).
- 32 Şeyh Sa'dî ve eserleri için bk.: Tahsin Yazıcı, «Sa'dî» maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, X, s. 36-40.
- 33 Hicrî VIII. asır âlimlerinden olan Veliyyullah Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh el-Hatîb el-'Umarî el-Tebrizî'nin *Kütüb-i Site*'den seçerek 737/1337'de meydana getirdiği bir Hadîs kitabıdır. 1309/1891'de Mısır'da, 1898-99'da Petersburg'da, 1326/1908'de Lucknow ve 1909'da Kazan'da basılmıştır. 1809'da İngilizce'ye tercüme edilmiştir (Yusuf Serkis, *Mu'cemu'l-Matbû'âtî'l-'Arabiyye*, I, s. 627-28; F.E. Karatay, *İstanbul Üniversite Kütüphanesi Arapça Basmalar Alfabe Kataloğu*, I. fasikül, İstanbul 1951, s. 158). Son olarak Profesör James Robson iki cild hâlinde tercüme etmiştir (krş.: *Islamic Book Centre, Descriptive Catalogue of Islamic Literature*, Londra 1970, s. 4).
- 34 Hâfız (ö. 1390 M.), Türk Dîvân Edebiyatı'nda XVI. asır şâirlerine kadar bâriz bir teşiri olan İran'ın en meşhur gazel şâiridir. *Dîvân*'ı vardır. Muhtelif baskıları mevcuttur (bk.: A.J. Arberry, *Catalogue of the Library of the Indian Office*, II, VI. kısım: *Persian Books*, Londra 1937, s. 109-115). Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk.: H. Ritter, «Hâfız» maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, V/1, s. 65-71. *Dîvân*'ının Türkçe tercümesi için bk.: Abdülbaki Gölpınarlı, *Hâfız Divanı*, İstanbul 1944.
- 35 'Abdullâh b. 'Ömer el-Beydâvî (ö. 691/1291-2), Şîraz mülhekâtından olan Beydâ şehrinde doğmuş, Şîraz'da kadılık yapmış ve eserleri Osmanlı medreselerinde çok okunmuş âlimlerden biridir. Şâfiî mezhebindendir. Bilhassa, *Envâru't-Tenzil* ve *Esrâru't-Te'vil* isimli tefsiri meşhurdur ve *Tefsîru'l-Beydâvî* diye bilinir. 7 cüzü, H.O. Fleisher tarafından iki cild hâlinde Leipzig'de 1844-8'de basılmış ve Winand Fell tarafından da buna geniş bir fihrist yapıp yine aynı yerde 1878'de basılmıştır. Bilâhare Mısır, İstanbul ve Tahran başta olmak üzere birçok yerde tab' edilmiştir (bk.: Yusuf Elyân Serkis, *Mu'cemu'l-Matbû'ât*, I, s. 616-618). Mısır'da 1330'da bası-

Rumûzî, tarihinde hikmet ve mesele zaman zaman baş vurur. Eserinin, aslında bir hikmet kitabı olmadığını, hikmetli söze yeri geldikçe ve bir münâsebetle baş vurduğunu, mevzuun dışına çıkmadığını, çıksa bile tekrar konuya döndüğünü tekrar tekrar hatırlatır. Konudan ayrılıp nasîhate geçer, fakat hiçbir zaman hikâyenin semtinden uzaklaşmaz. Bir beyit ile, kaldığı yeri işaretleyip, kıssaya kaldığı yerden devâm eder.

Târihî eserlerde, bir cengin neticesi ve bir kalenin alınışı gibi hallerde târih düşürmenin bir anane olduğu mâlumdur. Bu bir san'attır. Özel bir kabîliyet ister. Rumûzî için târih düşürmek ve mu'ammâ söylemek, onun ruh dünyasının en büyük hususiyetidir. Bu hususiyetini, târih düşürme ve mu'ammâ söylemede Türk edebiyâtının en büyük şâiri olan muâcırı ve üstâdı Edirneli Emrî'den öğrendiğini eserinde iftiharla zikir ve metheder³⁷.

Bir târih felsefesi ortaya koyacak kadar kendini bu mevzuda mücehhez hissedenden ancak saded dışına çıkmamak için târihin sâ-dece başlı başına bir san'at olduğuna işaret etmekle yetinen Rumûzî, sayıları çok olan zamâne tarihçileri ile bir tutulmaması gerektiğini şöyle ihsas ettirir:

Fenn-i târih san'atdur
Anun esnâfı bî-nihâyetdür

Kimi remziyledür kimi sarîh
Anlara nâm-ı ta'miye tasrîh

İam 5 cildir. Bu tefsir hakkında ikiyüzden fazla âlim şerh ve haşiye yazmıştır (bk.: Kâtib Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, I, İstanbul 1971, s. 188-193; Ö.N. Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, s. 531-534). Hayatı ve eserleri hakkında bk.: Ö.N. Bilmen, aynı eser, s. 528-35; C. Brokelmann, «Beyzâvî», maddesi, *İA*, II, s. 593, *Tefsir'in Şark'ta ve Garb'da* yapılan neşirlerini göstermektedir; Cevdet, *Tefsir Tarihi*, s. 113-115.

- 36 Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. el-Kaffâl (291/904-365/975)'in Hadîs'le ilgili bir eseridir (bk.: *Keşf-el-Zunun*, I, s. 611). Müellifin bedîî yazıları ve muhteşem kasideleri vardır. Büyük bir müfessirdir. Kaffâl-i Kebîr diye meşhurdur (hayatı ve ilmi için bk.: Subkî, *Tabakâtu's Şâfiyye*, II, 176-189; Ö.N. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, s. 385-86, Subkî'den naklediyor).

- 37 H. Yavuz, *Rumûzî'nin Târih-i Feth-i Yemen'i ile Arşiv*, s. 653-4.

Var zamâne müverrihi katı çok
Cümlesine muhit değme de yok

Mümkinidi anı beyân itmek
Başka ana velî risâle gerek

Koyalum anı kim zamânı degül
Şimdi maksûd anun beyânı degül³⁸

Rumûzî târih anlayışını, mukâyese suretiyle eserinde izah eder. Ona göre güzel ve rağbette olan şey, ancak doğru söz iledir. Mübâlağa ve yalana, eserinde yer vermediğini tekrarlayan müellif; eserin'n geçmiş efsânelerle mukâyese edilemeyeceğini, zira o hikâyelerin gerçek olmadığını ve bir efsâneyi temel aldıklarından dolayı da makul sayılamayacaklarını; onların sözlü hep inci bile olsa, dış yüzlerinin belâğatine rağmen içlerinin yalan ve töhmet dolu olduklarını iddia eder. Bu gibi hikâyeleri zemmetmekte daha da ileri giderek, onları alçak kimselerin üzerindeki güzel kaftanlara ve dışı süslü, içi öldürücü zehir taşıyan yılanlara benzetir:

Meseli bunun ana benzer kim
Hil'at-i hûb geyre merd-i le'im

Mâr-veş zâhirinde nakş u nigâr
Lîk bâtında zehir-i kâtîli var³⁹.

Bütün bu güzel gibi görünen gerçek dışı eserleri tenkid ettikten sonra Rumûzî, eserini hakikatler üzerine binâ ettiğini Allah'a hamd ederek bitirir.

Yemen ve Halkulvâd fetihleri sırasında şâhid olduğu vak'aları vecize söyler gibi az ve öz kelimelerle fakat mânâlı ve konuşan kelimelerle manzum olarak anlatan Yemen Defterdârı Mustafa Rumûzî, böylesine hacimli bir san'at ve kültür hazînesini meydana getirmeyi herşeyden evvel kendi san'atkâr yapısına ve Mîmâr Sinan, Bâkî ve Şeyh Hamdullâh gibi İslâm âleminin san'at dâhî-

38 H. Yavuz, aynı eser, s. 561-62, beyit: 4266-4270.

39 H. Yavuz, aynı eser, s. 1450, beyit 18528.

lerinin devrinde yaşamasına borçludur. Nitekim onun bu san'at-kârâne eseri de başka san'atkârların san'at eserlerini ortaya koymalarına vesile olmuştur. **Târih-i Feth-i Yemen (Fütûh-ı Yemen)**'in baş taraftaki birinci kısmı hâriç, ikinci kısmı mevzuun ehemmiyeti ve canlılığına göre minyatürlenmiştir. Sadece İstanbul Üniversite Kütüphânesi'ndeki nüshaya yapılan bu minyatürler, zamanımızda son derece lüks kâğıtlara basılan renkli ve ışık gibi parlak fotoğraf ve resimlerden hiç de farklı değildir. Eserin, daha birçok san'atkâr ve ilim adamına ilham kaynağı olacağı muhakkaktır⁴⁰.

40 Gerçekten bizim Rumûzî ile meşgul olmamıza sebep dolaylı olarak Prof. Dr. R.B. Serjeant, onunkine de bu minyatürler olmuştur. 23-28 Nisan 1977 tarihleri arasında Riyad Üniversitesi'nde akdedilen **I. Milletlerarası Arab Tarihi Sempozyumu**'nda Prof. Serjeant, Rumûzî'nin eserinin ehemmiyeti üzerinde durmuş, bunu dinleyen Prof. Dr. Nejat Göyünç de bizden Rumûzî hakkında bir araştırma yapmamızı istemiştir. Daha fazla bilgi elde edebilmek için yazdığımız mektuba aldığımız 30 Mayıs 1979 tarihli mektupta Prof. Dr. Serjeant, Türkçe'yi malesef bilmediğinden eseri tetkik edemediğini ancak sadece şâhâne minyatürlerini inceleyebildiğini şu satırlarıyla ifade etmiştir: «...In fact I am sorry I cannot help you as I first of all regretably do not know Turkish, and have only been able to use the beautiful pictures in Rumuzi...».